

İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ 26:1 (2021), SS. 23-44.

Makale Gönderim Tarihi: 27.03.2021 Makale Kabul Tarihi: 05.06.2021

Araştırma Makalesi

LUTHER'İ SOSYAL VE SİYASİ REFORMA DA ZORLAYAN ANABAPTİSTLERİN SİNDİRİLMESİ

Hatice KELEŞ*

Öz

16. yüzyılda ortaya çıkan Reform hareketi, Papa ve din adamlarının otoritesine karşı kendi otoritesini kurmaya çalışan Martin Luther'in başarısı olarak görülmektedir. Ancak reform hareketi her ne kadar Luther'in başarısı olsa da onun istediği şekilde seyir etmemiş ve Luther, reformunu amaçları doğrultusunda gerçekleştirmek isterken bu reform, Luther'in karşısına Katolik Kilisesine ek olarak farklı grupların da ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Reform, Katolik dünyası ve İncil uygulamaları hakkında akıllarında soru işaretleri barındıran bazı din adamlarını da cesaretlendirerek onları yönlendirmiştir. Böylelikle o çağda, dini düşünce ve algılama şekillerinde çıkan çeşitlilik ve farklılaşmalar, birçok farklı grubun ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu gruplardan biri, yetişkin vaftizinin gerçek vaftiz olduğunu iddia etmeleri sebebiyle Anabaptist ismiyle adlandırılmış ve bu aykırı inançları sebebiyle tarihe "Radikal Hareket" olarak geçmişlerdir. Bu çalışmamızda, Anabaptist liderler ile Luther arasında gergin bir şekilde gerçekleşen tartışmalardan bazılarını, Luther'in onlara karşı sergilediği tutumu ve kısmen de Köylü Savaşı'nı ele almaya çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Reform, Martin Luther, Radikal Hareket, Anabaptistler, Thomas Müntzer.

Suppression of the Anabaptists Forcing Luther to Social and Political Reform

Abstract

The Reformation movement that emerged in the 16th century is seen as the success of Martin Luther, who tried to establish his own authority against the authority of the Pope and the clergy. However, although the reform movement was the success of Luther, it did not progress as he

---

Atf: Keleş, Hatice. "Luther'İ Sosyal Ve Siyasi Reforma Da Zorlayan Anabaptistlerin Sindirilmesi". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26:1 (2021): 23-44.

* Dr. Öğr. Üyesi, Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, hkeles@bayburt.edu.tr ORCID: 0000 0002 6984 0732

wanted, and while Luther wanted to realize his reform in line with his aims, this reform led to the emergence of different groups in addition to the Catholic Church against Luther. The Reformation also encouraged and guided some clergy who had questions about the Catholic world and Bible practices. Thus, in that era, the diversity and differentiation in the ways of religious thought and perception led to the emergence of many different groups. One of these groups was named Anabaptist because they claimed that adult baptism is true baptism, and they went down in history as the "Radical Movement" due to these contrary beliefs. In this research, we tried to cover some of the heated debates between the Anabaptist leaders and Luther, Luther's attitude towards them, and partly the Peasants' War.

Keywords: Reformation, Martin Luther, Radical Movement, Anabaptists, Thomas Müntzer.

Giriş

Hıristiyanlık İsa Mesih'in kurtarıcı özelliğini merkeze alarak gelişen ve şekillenen bir dindir. İlk Hıristiyanlar Yahudi kökenli olmaları sebebiyle Yahudi-Hıristiyanlar olarak anılmışlar fakat sonradan Yahudi olmayanların Hıristiyanlığı kabul etmeye başlamalarıyla birlikte bazı sorular gündeme gelmiştir. Özellikle Pavlus'un sahneye çıkmasıyla Hıristiyanlık farklı bir yola girmiş ve Hıristiyanlar arasında ilk ihtilafların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu dönemdeki tartışmalar ve ihtilaflar genellikle Yahudi şeriatına uyup uymama konusunda olurken sonraki dönemlerde daha büyük ihtilaflar meydana gelmiştir. Bu ihtilaflardan biri 451 Kadıköy Konsili ile İsa'nın tabiatı meselesiyle meydana gelen bölünmedir. Ancak Doğu Roma Kilisesi ve Batı Roma Kilisesi şeklinde kesin bölünme diye ifade edilen dönem, yıllarca farklı görüşlerin tartışılması için düzenlenen birçok konsilden sonra 1054'de Papa'nın İstanbul Patriğini aforoz etmesiyle birlikte yaşanmış ve Hıristiyanlık Katolik ve Ortodoks olmak üzere iki mezhebe bölünmüştür. Bundan yüzyıllar sonra ise Avrupa'da Martin Luther'in başlattığı reform hareketi, Protestanlık adında yeni bir mezhebin Hıristiyan dünyasına girmesiyle sonuçlanmıştır.¹

Protestanlık adında yeni bir mezhebin oluşmasına sebebiyet veren reform hareketi Martin Luther'in kişisel başarısı olarak kabul edilmiştir. Ancak daha sonraki süreçte Luther'in çabalarına ek olarak Ulrich Zwingli'nin de reforma katılması, reform hareketinin başarısını pekiştirmiştir. Bununla birlikte reform bu ikisi ile sınırlı kalmamış, birçok din adamını etkileyerek hem Katoliklerin hem de Lutheranlar'ın karşısında yer alan "Radikaller" adında bir hareketin oluşmasına

¹ Ali Erbaş, *Hıristiyanlık*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2004, 35-39; Sami Kılıç, *İlahi Dinlerde Yiyecek ve İçecekler*, Sarkaç Yayınları, Ankara, 2011, 125-128.

sebepler olmuş ve böylelikle Hıristiyan aleminde daha fazla bölünmelere yol açmıştır.² Radikallerin Lutherizm, Calvinizm ve Anglikanizm gibi ayırt edici özelliklere sahip olması, kilise ve devletin birbirine bağlı bir şekilde yönetilmesine karşı olmaları, modern Hıristiyanlığın yükselmesine yardımcı olması ve kendilerine ait aykırı görüşleri sonucunda Protestan Reformundan ayrı bir yere konulmasının bir sonucu olarak onlar için Radikal Reform tabiri kullanılmıştır. Bu açıdan Radikal liderlerin de diğer reformcular gibi, Hıristiyan reform hareketi içinde önemli etkileri görülmüştür.³ Ancak reform sırasında Radikaller, görüşleri, inançları ve uygulamalarıyla hem Katolikler hem de Luther ve taraftarları tarafından aşırıya gidenler olarak görülmüş ve Hıristiyan dünyası için oldukça tehlikeli olduklarına karar verilerek⁴ Protestanlar, Calvinistler ve özellikle Katolikler tarafından takibata alınmış, aşırı bir şekilde zulme uğramış ve onlardan binlerce kişi öldürülmüştür.⁵ Aslında reformun başladığı andan yayılma gösterdiği yıllara geniş bir açıdan bakıldığında zaman Radikaller, Katoliklerin ve Lutheranların korktukları gibi tek bir lider altında merkezileşmiş bir örgüt niteliğinde olamamış ve kendi aralarında da gruplaşmalara gitmişlerdir.⁶ Bu genel yaklaşımın yanı sıra Radikal Reform gruplarını, reformun bir parçası olarak görmeyen tarihçiler mevcuttur. Ancak Reformun etkisiyle ortaya çıkan Radikalleri, reformun dışında tutmak oldukça mantıksızdır. Reformu, geçmişte meydana gelen olaylar olarak görmek yerine, henüz gerçekleşmemiş olaylar kapsamında görerek, reformun gelişme gösterdiği süreç içerisinde ortaya çıkan grupların ayaklanmalarının, Hıristiyan dünyasının yenilenmesi aşamalarına katkı sağladığını bilmek yerinde olacaktır. Reformun gelişme gösterdiği bu süreç içerisinde Radikaller de Luther'in ortaya çıkardığı reformla aynı özellikte olmamış, aksine kendine özgü sosyal ve kültürel bir özelliğe bürünmüştür. Kendine özgü sosyal ve kültürel bir özelliğe bürünmeleri de onlar için aykırı görüşlere sahip olan ve reforma zarar veren gruplar şeklinde algılanmalarına sebep olmuştur. Özellikle Anabaptist oluşumun temellerinin atılmasında katkısı olan Andreas Bodenstein von Karlstadt, Thomas Müntzer, Jakob Straub gibi

² Russel Tarr, Keith Randell, *Luther and the German Reformation 1517-55*, Hodder Education, 3. Basım, Londra, 2008, 109.

³ Edit. George H. Williams-Angel M. Mergal, *Spiritual and Anabaptist Writers*, The Westminster Press, Louisville, Kentucky 2006, 19.

⁴ Tarr-Randell, *Luther and the German Reformation 1517-55*, 109.

⁵ Ervin Beck, *MennoFolk, Mennonite and Amish Folk Tradition*, Herald Press, Scottdale, Pensilvanya, Waterloo, Ontario, 2004, 76.

⁶ Tarr-Randell, *Luther and the German Reformation 1517-55*, 109.

radikal liderler, kendilerine özgü görüşleriyle halkı etkilemeyi başarmıştır.⁷ Mesela Karlstadt, Orlamünde’de ibadetleri değiştirmeye başlamış, kendi cemaati için *Mezmurlar’ın* bir kısmını kilisede şarkı olarak söylenmesi için Almancaya çevirmiş, bölge kilisesinden resimleri kaldırmış ve bebek vaftizini reddettiğini ilan etmiştir.⁸ Vaftiz ve ekmek şarap ayini sakramentleri etrafında şekillenen görüşleriyle, Katolikler ve Lutheranlara karşı meydan okumuştur. Bu meydan okumayla birlikte oluşan tartışmalarla Anabaptist hareket, merkez Almanya’da ilgi görerek⁹ Hutteritler, Münsteritler, Mennonitler ve Melchioritler olmak üzere radikal grupların ortaya çıkmasına vesile olmuş, farklı görüşleriyle birer hareket olarak tarihe geçmiş ve bazıları günümüze kadar gelmiştir. Reform kişisel bir durumdan uzaklaşarak zamanla devletsel bir hal almış ve böylece Papalık en güçlü devlet konumuna gelirken, Protestan prensler ise kendi bölgelerinde bütün güçleri elinde tutan bir konuma yükselmiştir. Katolikler ve Lutheranlar silahlı birer güç haline gelirken Radikaller, Katolikler ve Protestanlar gibi bölgesel silahlı bir güç olamamışlardır. Radikaller, kendilerine ait bölgeleri ya da prenslerin desteklediği bir bölgenin koruması altında olmadıklarından ayrıca ne Katoliklerin ne de Protestanların inanç sistemlerini kabul etmediklerinden dolayı onların karşısında duracak yeterince güce sahip olamadıkları gibi bu iki güç tarafından hedef haline de gelmişlerdir.¹⁰ Aslında Lutheranların onlara karşı cephe almasının nedeni, bütün Radikallerin, başlarda Luther’in görüşlerine uyarak reforma katılmasından sonra Luther’in bazı görüşlerini de kabul etmeyerek kendi görüşlerini yaymaya çalışmalarıdır. Katoliklerin onlara karşı olmalarının sebebi ise sakramentleri tamamen kendilerinden farklı yorumlamaları ve uygulamaları başta olmak üzere Katolikliğe tamamen karşı çıkmalarıdır.¹¹ Luther’e katıldıkları temel nokta ise Katolik Kilisesi’nin günahkar oluşu ve İncil’i bütün herkesin anlayabileceği görüşüdür. Anabaptistler, Luther’in bu görüşlerini kabul etmekle sanki papalığa karşı Lutheranlarla evanjelik¹² bir

⁷ Hans Jürgen Goertz, “Karlstadt, Müntzer and the Reformation of the Commoners”, *A Companion To Anabaptism and Spiritualism, 1521-1700*, Edit. John D. Roth, James M. Stayer, Leiden, Boston, 2007, Vol. 6, 2.

⁸ Amy Nelson Burnett, *The Eucharistic Pamphlets of Andreas Bodenstein Von Karlstadt*, Truman State University Press, Missouri, 2011, 11.

⁹ Kat Hill, *Baptism, Brotherhood, and Belief in Reformation Germany Anabaptism and Lutheranism, 1525-1585*, Oxford Universal Press, United Kingdom, 2015, 19.

¹⁰ Tarr-Randell, *Luther and the German Reformation 1517-55*, 109.

¹¹ Tarr-Randell, *Luther and the German Reformation 1517-55*, 114.

¹² Evanjelik kelimesi iyi haber, İncil anlamlarına gelmekte olup İsa’nın öğretileri anlamına gelen “evangelion” kelimesinden türemiştir. Reformun ortaya çıkmasıyla birlikte bu kelime Protestan kiliselerine atfedilmiş ve Protestan grupların öğretilerinin sadece Kutsal Kitap’a dayandırdıklarını

birlik oluşturmuş gibi görünmüş olsalar da Anabaptistlerle Lutheranların bir birlik içerisinde olmaları mümkün olmamakla birlikte Anabaptistler, Lutheranlara bağlı olmadan kendi görüşlerinin ayakta kalmasını ve devam etmesini istemişlerdir. Bu konuda onların görüşlerinin devamını sağlayacak olan kesimin halk olduğunu bildikleri için halk üzerinde etkili olmaya çalışmışlardır. Aslında görüşleri ne olursa olsun bütün reformcular kendi görüşlerini desteklemek için halkı kendi taraflarına çekmeye çalışmıştır. Aksi takdirde Wittenberg bildirgesi olsun Köylü Savaşı olsun iddia edilen görüşler, halk tarafından desteklenmedikçe bir anlamı olamazdı.¹³

Bu çalışmada reform döneminde ortaya çıkan Radikal Reform Hareketleri olarak adlandırılan Anabaptistler ile reformu başlatan Martin Luther arasında gerçekleşen bazı görüş ayrılıkları, tartışmaları ve Luther'in onları sindirme gayretleri ele alınmıştır.

1. Radikal Hareketin Oluşumu

Reform sırasında ortaya çıkan ve olağanüstü olarak kabul edilen görüşlere sahip gruplar var olmuş ve bu gruplar Katolikler ve Lutheranlar tarafından düşman ilan edilmiştir. İkonaklastlar, Luther'in kiliselerdeki ikonaların ibadet sırasında kişinin dikkatini dağıttığına dair görüşüne katılırken aşırıya gitmiş ve vandalizme yaklaşmıştır. Anabaptistler de İncil'de geçmediği sebebiyle bebek vaftizini reddederek gerçek vaftizin yetişkin-inanan vaftizi olduğunu ileri sürmüşlerdir. Komünitaryanlar ise zenginlerin zenginliğinin ve gücünün fakirlere verilmesi gerektiğine inanmış ve Luther'in bütün inananların papazlar gibi olabileceği fikrini tartışarak bu fikrin insanlar arasındaki eşitsizliğin günah olduğu anlamına geldiğini ifade ettiğini iddia etmişlerdir. İddialar ve tartışmalar devam ederken Luther ve Zwingli kendileri için tehdit oluşturan liderleri takibata almışlardır. Zwingli İsviçre'de İsviçre Kardeşlerini, Luther de Almanya'da Thomas Müntzer ve takipçilerini hedef alarak onlara karşı durmuştur.¹⁴

Meydana gelen tartışmalar esnasında Anabaptizm'in kesin tarihi henüz bilinmese de bilinen en belirgin yıl, 1525'de İsviçre'nin Zürih kentinde ortaya çıktığıdır. Daha sonra 1533'de The Low Countries¹⁵ denilen bölgelerde

---

belirten bir anlama sahip olmuştur. bkz. Ali Rafet Özkan, *Amerikan Evanjelicleri, Baptistler*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, Erzurum, 2005, 13.

¹³ Michael Driedger, "Anabaptist and The Early Modern State", *A Companion To Anabaptism and Spiritualism, 1521-1700*, Edit. John D. Roth, James M. Stayer, Leiden, Boston, 2007, Vol. 6, 512.

¹⁴ Tarr-Randell, *Luther and the German Reformation 1517-55*, 111.

¹⁵ Low kelimesi düşük, aşağı manalarına gelmektedir. Reform hareketi bugünkü Hollanda, Belçika ve Lüksemburg bölgelerinde ortaya çıkmış olup bu bölgeler The Low Countries olarak

yerleşmiştir. Anabaptist terimi, çok çeşitli reform gruplarını kapsayacak şekilde kullanılmış, bunlar bazı tarihçiler tarafından Reformun Sol Kanadı şeklinde isimlendirilmişlerdir. Bu kanatta mistik, spiritualistik ve devrimci gibi çeşitli gruplar oluşmuştur. Özellikle İsviçre, Güney Almanya, Avusturya ve Hollanda'da güçlü karaktere sahip Anabaptist gruplar şekillenmiştir.¹⁶ Anabaptistler, yetişkin vaftizinin gerçek sakrament olduğunu savundukları için takibat altında olsalar bile görüşlerinden dönmemişler ve tekrar vaftiz olmaya devam etmişlerdir. Bu sebeple Anabaptistler, tekrar vaftiz oldukları için uç fikirleri olan bir hareket olarak aşırıya gidenler şeklinde ilan edilmiş ve onlar için Radikal Hareket tabiri kullanılmıştır. Thomas Müntzer ve Andreas Karlstadt gibi Radikal Hareket liderleri, başlangıçta Luther'in reformundan etkilenerek reformcu eğitilmiş papazları, yani Wittenberg reformcularını "yeni papa" yerine koymuşlardır. Bu reformcuların Kutsal Kitap'ı yorumlamaları ve reformcuları yeni papa yerine koymaları aslında Roma Papası'nın kendisini üst makam olarak görmesi ve inananlarca da öyle görülmesiyle aynı düzey ve düzlemde kabul edilebilir. Ancak reformcuların ruhban ve laikler arasındaki ayrıma karşı oluşları Radikalleri etkileyen en önemli düşünce olmuştur. Yani Luther bu konudaki görüşlerinde haklı kabul edilmiştir. Özellikle inananların hak ettikleri yerde olmadıklarına dair görüşleri doğru olarak görülmüştür. Bu şekilde Radikaller Luther'in bazı görüşlerini kabul etmezken bazı görüşlerini de kabul etmekten çekinmemişlerdir.¹⁷

Luther, tezini yayınladıktan kısa bir süre sonra onun görüşleri Almanya'da ve komşu ülkelerde kendisinin¹⁸ ve reforma katılanların bile öngörmediği bir şekilde insanlar üzerinde etki bırakmıştır. Ancak Luther hiç beklemediği bir şekilde takipçilerinin İncil'i kendi anladığından farklı anladığını fark etmiştir. Örneğin, Luther İncil'in kalbe yer etmesinde imanla birlikte Tanrı'nın lütfunun gerekli olduğunu savunurken hem meslektaşları hem de arkadaşı olan Karlstadt, sevgi ile olan her şeyin sadece imanla ilişkili olduğunu ileri sürmüştür. Bu

---

isimlendirilmiştir. Bu isimlendirme bu bölgelerin gelişmemiş olduğunu ifade etmek için kullanılmış ve bu bölgelerin tek isim altında toplanması sağlanmıştır. Alman İmparatoru II. Philip tarafından Akdeniz'den Atlantik'e, Venedik'ten Cenova'ya Alp geçişlerinden, Ren vadisi üzerinden İngiltere'ye deniz ve kara yollarını ve Baltık'ı Akdeniz'e bağlayan deniz yolunu kapsayan bir ticaret bölgesini oluşturmuştur. Böylece gelişmemiş olan bu bölgelerin geliştirilmesi amaçlanmıştır. bkz. Joke Spaans, "Reform in the Low Countries", *A Companion To The Reformation World*, Edit. R. Po-chia Hsia, Blackwell Publishing, Malden, USA 2004, 118.

¹⁶ Harold S. Bender, *The Anabaptist Vision*, Herald Press, Scottdale, Pensilvanya, Waterloo, Ontario 1944, 10-11.

¹⁷ Hans Jürgen Goertz, "Radical Religiosity in the German Reformation", *A Companion To The Reformation World*, Edit. R. Po-chia Hsia, (Malden, USA: Backwell Publishing, 2004), 75.

¹⁸ Ali Kuzu, *Evanjelizm, Kıyamete Çağrı, Son Savaş*, Kariyer Yayıncılık, 3. Basım, İstanbul, 2018, 18.

konuda Anabaptistler, Karstadt'ın görüşünün doğru olduğunu kabul etmişlerdir. Bununla birlikte görüşler ne kadar farklı olursa olsun halk arasında reform sayesinde artık bir şeylerin değişeceği fikri benimsenmiştir. Çünkü köylüler yüzyıllar boyunca, derebeyleri, hükümdarlar ve din adamı sınıfı tarafından acı çekmiştir. Bu zulme karşılık zaman zaman ayaklanmalar meydana gelmiş, ancak herhangi bir sonuç alınamamıştır. Hangi hareketin görüşleri olursa olsun reform olgusu, Katolik Kilisesi'nin çöküntü içerisinde olduğunun bir göstergesi olarak kabul edilmiştir. Köylüler de bunu dile getirerek adalet istemişlerdir. Ancak soylu sınıfı, onlara cevap olarak adil davranacaklarını söylese de soylu sınıfının da Katolik olduğu gerçeği yadsınamazdı. Kısa bir süre sonra köylülerin yaşam koşullarında herhangi bir değişikliğin görülmemesi üzerine köylülerin isteklerinin dikkate alınmadığı açıkça görülmüştür. Böylece köylülerin çabalarının yetersiz kaldığı bu noktada onların çabalarını gören halk reforma daha da yönelmiştir. Luther, Zwingli, Anabaptist lider ve grupların kendilerine ait farklı görüşleri, halkı daha çok etkilemeye başlamış ve her grubun kendi takipçileri artış göstermiştir. Buna ek olarak Radikal dindarlık ise özellikle günlük yaşamın getirdiği problemler üzerine ileri sürdükleri görüşleriyle, insanların dikkatini çekerek gün geçtikçe takipçi kazanmaya devam etmiştir. Aslında Radikaller, günlük yaşamın problemlerini düzenlemekten ziyade, problemlerin temelden çözümü için mevcut durumdan tamamen kopulması ve yeni bir başlangıç yapılmasının gerektiği görüşünü benimsemiştir. Yani Anabaptistlerin amacı olumsuz bir şekilde kendilerini etkileyen yaşamdan kaçmak yerine Tanrı ile insanlar arasına giren şeytanî kurallar olarak nitelendirdikleri eski düzeni tamamen değiştirmektir.¹⁹ Bunlara ek olarak Roma'nın yerel hazineyi yönetmesine karşı çıkmışlardır. Aslında bu karşı çıkış, hazineden ziyade din adamları sınıfının idaresi altında yaşamaya karşı bir direniştir. Bu görüşlerini yerine getirmek adına Radikaller, günlük yaşamı etkileyen bir takım konularda düzenlemeler yapılmasını isteyerek amaçlarına giden yolda adım atmışlardır. Bu konular arasında özellikle kilise işlerinin ticaretten uzak durması, ikonaklazm, küçük gruplar halinde oluşturulan İncil çalışmaları, İncil'de olmadığı gerekçesine dayandırılarak köleliğin ortadan kaldırılması, ekonomik ve sosyal bakımdan yaşamın doğal gereksinimlerine rahat bir şekilde erişim ve insanların kendi cemaatini özgür bir şekilde seçebilmesi yer almıştır.²⁰ Aslında reform isteyen gruplar için ana problem papa, piskopos, kardinal, rahip, keşiş ve rahibeler olup

¹⁹ Harry Loewen-Steven Nolt, *Through Fire and Water: An Overview of Mennonite History*, Herald Press, Scottsdale, Pensilvanya, Waterloo, Ontario, 1996, 69.

²⁰ Goertz, "Karstadt, Müntzer, and The Reformation Of The Commoners, 1521-1525", 1.

bu sınıfların otoritesi ve uygulamalarına çözüme kavuşturulması gereken problemler gözüyle bakılmıştır. Luther de rahip sınıfından olmayanlarla rahip sınıfı arasındaki hiyerarşiyi ve her iki sınıf arasındaki uçurumu ortadan kaldırmayı hedeflemiştir. Bu konuda Luther, rahip sınıfından olmayanlarla kendi arasında herhangi bir ayırım yapmadan hareket etmeye çalışmıştır. Ancak Luther, her ne kadar rahip sınıfında düzeltilmesi gereken şeylerin olduğunu ve rahip sınıfı ile bu sınıftan olmayan halkın arasındaki uçurumun kaldırılmasını düşünse de bir yandan rahip sınıfını kendi tarafına da çekmek için uğraşmıştır. İsviçre Kardeşler, Hutterit Kardeşler ve Menno Simons gibi liderlerin oluşturduğu Anabaptist hareket de Luther'in Kutsal Kitap'ın tek geçerli kanun ve emir olduğu görüşünü haklı bularak benimsemiştir. Reformun amaçlarından biri olan Kutsal Kitap'ı herkes okuyabilir ve anlayabilir şeklindeki görüşler sayesinde köylüler artık alfabeyi öğrenmeye ve okumaya başlamıştır. Böylece kurtuluşun din adamları aracılığıyla olabileceğine dair Katolik görüşün aksine, kurtuluşun kişinin kendisinin Kutsal Kitap'ı okuyarak elde edebileceği fikri yaygınlaşmış ve halk tarafından kabul görmüştür.²¹

Görüşlerdeki bazı ortak noktalara rağmen Radikal gruplar, reformun uygulanmasını tehlikeye düşürdüğü iddiasıyla daima reformun dışında tutulan hareketler olarak muamele görmüşlerdir. Ancak günümüzde bazı yazarlar, onların bu şekilde reformun dışında tutmanın doğru bir davranış olduğunu düşünmemektedir. Radikallerin kendilerine has görüşleriyle reformu tehlikeye düşürecek bir durumda buldukları kabul edilmemiş, aksine Katolik Kilisesi'ne karşı olan tavırlarıyla, reformun daha etkili olmasına katkıda bulduklarının aşikar olduğu savunulmuştur. Radikaller, o zamanki Hıristiyanlığın değişmesini ve reformun gelişmesini sağlamaları yönünden reforma oldukça katkıda bulunmuşlardır.²² Radikallerin, reformun zirvesini yaşattığı ve Luther'in vizyonunu yani Protestanların Yeni Ahit, Mesih ve Havarilerin inançları doğrultusunda ödün vermeden amaçlarının gerçekleşmesinde büyük rol oynadıkları ileri sürülmüştür. Çünkü Radikaller de Yeni Ahit, Mesih ve Havariler konusunda Kutsal Kitap'a dönüş yapılması gerektiğini öne sürerek bu konularda mücadeleler vermişlerdir.²³

²¹ Goertz, "Radical Religiosity in the German Reformation", 73-74.

²² Goertz, "Karlstadt, Müntzer, and The Reformation Of The Commoners 1521-1525", 2.

²³ Bender, *The Anabaptist Vision*, 13.

2. Martin Luther'e Karşı Thomas Müntzer

Thomas Müntzer, 1489'da merkez Almanya Thuringia'da dünyaya gelmiştir. Gençliğinden itibaren papazlık görevi yapmış ve Yunanca, Latince ve İbranice öğrenmiştir. Wittenberg'de kaldığı süre boyunca Luther'i desteklemiştir. Ancak Zwickau'da papazlık görevini sürdürürken bebek vaftizini reddeden Anabaptistlerden etkilenmiş ve onların yetişkin vaftizini savunan farklı görüşlerini kabul etmiştir. Yani İncil'de bebeklerin vaftiz edildiğine dair herhangi bir örnek bulunmadığını, Tanrı'nın kiliseye kabul edilmek isteyen kişinin kendi tercihini yapabilecek yaşta olmasını istediğini ileri sürmüştür. Ancak bu durum, onun otoriteler tarafından bu şehirden kovulmasına sebep olmuştur. Daha sonra Saksonya Allstedt'e geçmiş ve orada aleni bir şekilde eski bir rahibe ile evlenmiş ve bu evliliği ile rahip sınıfının evlenmesinin yasak oluşu kuralını reddettiğini göstermek istemiştir. Bu şehirde iken rüyalarında direkt Tanrı ile görüşüğünü iddia etmesi üzerine sürgün edilmiştir. Müntzer, insanların rüya veya vizyon yolu ile Tanrı ile direkt iletişim kurulabileceğini, İncil'in de Tanrı'nın mesajı ile inananlar arasında bir engel oluşturan "Kağıt Papa" olduğunu, Mesih'in ikinci gelişinin yakın olduğunu ve buna karşı çıkan düşmanlara karşı savaşılması gerektiğini iddia etmesiyle Spiritualist, Luther'in fikri olan "bütün inananların papaz olabileceği" görüşünden yola çıkarak bütün insanların eşit olduğunu ve zenginlerin güç ve mallarını fakirlerle paylaşması gerektiğini ileri sürmesiyle de Komünitaryan olarak suçlanarak heretik ilan edilmiştir. Özellikle Almanya'nın Zwickau şehrinde İkonoklast ve Komünitaryan görüşlere sahip olmasıyla Luther için büyük tehdit oluşturmuştur. Luther, reformu kendisi gibi otorite sahibi reformcuların yönetmesi gerektiğini, sosyal ve politik açıdan köklü reformlara gerekli olmadığını ileri sürmüştür. Müntzer ise Luther'in bu görüşlerini tamamen reddederek bu görüşlerin tam tersini söylemiştir. Luther, din ve dünya işlerinin birbirinden ayrılması gerektiğini savunurken Müntzer, toplum ve politika işlerinin bir bütün olduğunu, reformun sosyal ve siyasal alanda da birbirine uyumlu olması gereken bir hareket olması gerektiğini iddia etmiştir.²⁴ Bu konuda Müntzer "malların ortak paylaşımı" şeklinde bir tez de ileri sürmüştür. Bu tezine göre dünyadaki bütün insanların, evrensel bir şekilde kişinin yaşamak için ihtiyacı olan şeyleri paylaşarak kullanmasının gerekli olduğuna inanmıştır. Müntzer'in malların ortak paylaşımı şeklindeki görüşünün özellikle Moravyan Anabaptistleri tarafından kabul görmesi²⁵ bütün Radikal liderlerin aynı görüşleri

²⁴ Thomas Müntzer, *Revelation and Revolution*, Çev: Michael G. Baylor, Lehigh University Press, Bethlehem, 1993, 31-40; Tarr-Randell, *Luther and the German Reformation 1517-55*, 112-113.

²⁵ Hill, *Baptism, Brotherhood, and Belief in Reformation*, 72.

paylaşmadıklarını gösterir. Örneğin Müntzer'in sosyal ve siyasal alanda da reform istemesine karşılık İsviçre Kardeşler grubu din ve dünya işlerinin tamamen birbirinden ayrılması gerektiğini savunmuştur. Radikal liderlerin genel itibarıyla ortak bir noktada birleştikleri görüş, dünyevi otoritelerin kilisenin işlerine müdahale etmeye hakkı olmadıkları, İsa'nın basit bir şekilde İncil'in vaaz edilmesini emrettiği ve bunu yaparken hiç kimsenin İncil öğretilerini kabule zorlanamayacağı olmuştur. Çünkü Mesih'in kilisesi gerçek bir kilisedir ve karakteristik bir yapıya sahip olarak kendisine yapılan zulme katlanır, ancak başkalarına asla zulmetmez inancı hakimdir.²⁶ Luther de Tanrının lütfettiği şeyler ile insanlığın yaptığı eserlerin birbirlerinin yerine geçecek şekilde önem verilmesini kabul etmemiştir.²⁷ Bununla birlikte Müntzer ise kendini daha açık bir şekilde ifade ederek papa ve taraftarlarını suçlu ve düşman olarak görmüş, bu kurumun ve destekçilerinin tamamen ortadan kaldırılması gerektiğini iddia etmiştir. Ayrıca papalığın Müntzer ve taraftarlarına uyguladıkları takibat ve işkenceler karşısında onlara karşı affedici olamamıştır. Hatta onları, havarilerin ölümünden o zamana kadarki süre boyunca Hıristiyanlara zulmedenlerle benzerlik kurarak Tanrı'nın düşmanları olduklarını ilan etmiştir. Rahip sınıfının Kutsal Kitap yorumu ve Kutsal Ruh'a ulaşma konusunda sadece kendilerinin erişim hakkı olduğunu iddia etmelerini en büyük problem olarak değerlendirmiştir. Bu sebeple ona göre papalığın ve din adamlarının otoritesi bertaraf edilmeli ve bunu piskoposların, papalık sınıfının ve papalığın dini emirlerinin ortadan kaldırılması takip etmelidir. Luther ise Kutsal Kitap'ı kendi yorumlayarak dini emir olarak nitelendirilebilecek herhangi bir şeyin Kutsal Kitap'ta geçtiği sürece kabul edilmesini esas almıştır. Bu durum din adamlarının sözleri ve yorumlarının geçerliliğini yitirmesi anlamına gelmiştir. Bu nedenle Kutsal Kitap'ı kendi yorumlayarak²⁸ 1522'de Yeni Ahit'in ilk versiyonunu yayınlamıştır. Katolikler, Luther'in yayınladığı Yeni Ahit'in ilk versiyonunun Hıristiyanlar tarafından kabul görmeyeceğini düşünseler de birkaç yıl sonra kitap milyonlarca kişiyi etkilemiş ve din adamlarına da rehber olmuştur.²⁹ Başlarda Luther'in görüşlerini din adamı sınıfından birçok kişi takip etmiştir, ancak Luther, kendini takip eden hiç kimsenin görüşlerini teşvik etmemiş ve desteklememiştir. Luther'in hiçbir grubun ya da liderin görüşlerini teşvik etmemesi ve

²⁶ Bender, *The Anabaptist Vision*, 5.

²⁷ Robert Kolb, "Martin Luther and the German Nation", *A Companion to The Reformation World*, Edit. R. Po-chia Hsia, Backwell Publishing, Malden, USA, 2004, 44.

²⁸ Goertz, "Radical Religiosity in the German Reformation", 73-74.

²⁹ Anthony Arthur, *The Tailor King, The Rise and Fall of the Anabaptist Kingdom of Münster*, St. Martin Press, New York, 1999, 12.

desteklememesi, dini ve ekonomik yönden papalığın, din adamlarının ve bölge prenslerinin baskısı altında ezilen halkın tercihlerini etkilemiş ve giderek Radikallere katılmalarını sağlayarak Radikallerin sayısının gün geçtikçe artmasına sebep olmuştur.³⁰

Luther ve Müntzer arasındaki görüş ayrılıkları devam etmiştir. Luther, bütün inananların papazlar gibi İncil'i okuyup anlayabileceğini savunurken Müntzer, bu görüşün bütün insanların eşit olduğu ve prenslerin köylüler üzerindeki sosyal ve inanç yönünden hükümdarlıklarının kalmayacağı anlamına geldiği iddiasını ilave etmiştir. Luther de Müntzer'in askerî hizmetlere katılımının kişinin doğru söylediğine dair sadakat yemini etmesinin tamamen anarşist bir uygulama olduğuna ve bir Hıristiyan'ın bütün bunlardan uzak durması gerektiğine dair görüşlerinin toplum düzeni için tehdit unsuru oluşturduğunu yaymıştır. Müntzer ise Luther'i sadece papalığın sosyal ve politik alanda otorite olmasına karşı çıkan bir reform uygulamaya çalışmakla suçlamıştır. Müntzer, bütün bu görüşleriyle köylü sınıfını yanına çekmeyi başarmış, karizmatik ve kahraman bir lider olarak kendini kabul ettirmiş, Güney Almanya'da komünitaryan bir topluluk oluşturmuş ve görüşleri sebebiyle Luther'i yalancı doktor ilan etmiştir.³¹ Hatta Müntzer, bir düzine İncil yutsa da Luther'in görüşlerine güvenmediğini söylemiştir. Elbette Luther de bu ifadeye karşılık Müntzer'in Kutsal Ruh'u kanatlarıyla birlikte bütün olarak yutsa bile ona güvenmediğini belirterek cevap vermiştir.³² Müntzer, köylülerin Katolikler ve Protestan Reformculardan yana olmadıklarını çok iyi bildiği için bu durumu kendi lehine çevirmiş ve köylülerin liderliğini üstlenmiştir. Böylece karşılıklı tartışmalar ve suçlamalar sonucunda, 1524'de Köylü Savaşı patlak vermiş ve bu savaşın lideri Müntzer olmuştur.³³ Bunun üzerine bazı prenslerden oluşan bir koalisyonu temsil eden ve amacı kilise mallarına el koyarak kendilerini zenginleştirmek olarak tanımlanan Luther'in aksine Müntzer, isyancı köylülerin ve avamın lideri, ılımlı burjuvazi, küçük aristokrasi olarak görülmüştür.³⁴ Bu isyanın altında yatan nedenler her ne kadar tamamen dini görünse de köylülerin

³⁰ Jennifer Speake, Thomas G. Bergin, *Encyclopedia of the Renaissance*, Marker House Books, Newyork, 2004, 318.

³¹ Müntzer, Çev. Michael G. Baylor, *Revelation and Revolution*, 337-40; Tarr-Randell, *Luther and the German Reformation 1517-55*, 112.

³² Cornelius J. Dyck, *An Introduction to Mennonite History: A Popular History of the Anabaptists and the Mennonites*, Herald Press, Scottsdale, Pensilvanya, Waterloo, Ontario, 1993, 31.

³³ Tarr-Randell, *Luther and the German Reformation 1517-55*, 113.

³⁴ Michael Löwy, "Antonio Gramsci, A Marxist Admirer of the Protestant Reformation", *Future(s) of the Revolution and the Reformation*, Edit: Elena Namli, Palgrave Macmillan Press, Switzerland Cham, 2019, 157.

katlanamadığı durum temelde, din adı altında ekonomik ve sosyal yönden din sınıfının ve onlarla birlikte hareket eden aristokratların baskısından kurtulmanın yollarını aramaktır.³⁵

3. Köylü Savaşı

Köylü Savaşı, 1524 yılının yaz mevsiminde İsviçre Konfederasyonu ile sınır olan Ren nehrinin yanındaki Black Ormanları'nın güney uçlarında başlamış, merkez ve güney Almanya'nın tamamı ile Avusturyalıların bulunduğu arazileri kapsayacak boyutta yayılarak sonraki iki yıl boyunca devam etmiştir.³⁶ Bu isyan Luther'in reformunun halk tarafından algılanış şeklini göstermekle birlikte, isyanın sadece Almanya ile sınırlı kalmayıp Avrupa'daki köylülerin, din sınıfı ve yönetime karşı olan ayaklanmanın önemli bir adımı olmuştur.³⁷

1525 yılının mart ayında savaş devam ederken isyancılar tarafından "12 Makale" yayınlanmıştır. Bu yayınlarında istedikleri şeyler genel olarak özetlenirse serflikin kaldırılması, belirli vergilerin kaldırılması ve kendi papazlarını seçme özgürlüğü tanınması olmuştur.³⁸ Yine aynı yılda ilk yetişkin vaftizi, Köylü Savaşı'nın arka planı olarak ve Protestanlara karşı uygulanmıştır. Bu uygulama politik ve dini açıdan durumları ters yüz etmiştir. Gerçekten yetişkin vaftizini kabul edenler, Köylü Savaşı'na katılmış ve bu uygulamanın sakrament olarak kabul edilmesini ummuşlardır. Karlstadt da bebek vaftizini reddetmiş ve bunu vaazlarında halka anlatmıştır. Müntzer'in bebek vaftizini reddetmesi, Protestanlar tarafından işğa karşı yapılan şiddetli bir saldırıya benzetilmiştir. Luther de Karlstadt ve Müntzer'in iddialarına karşılık ve onların birlik oluşturmamasından rahatsızlık duyarak bir vaaz turuna çıkmıştır. Jena şehrinde "Allstedtisch Ruhları" adını verdiği bir vaaz vermiştir. Karlstadt ise bu vaaza karşılık kendini tehdit altında hissederek Luther'i tartışmak için davet etmiştir. Luther bu görüşmeyi kabul etmiş ve ikisi Black Bear Inn denilen yerde halka açık bir şekilde görüşme yapmıştır. Görüşmeleri, karşılıklı olarak çetin bir şekilde geçmiş ve Luther, halkın önünde Karlstadt'a sözlü olarak saldırıda bulunmaktan çekinmemiştir. Tartışmalarının sonunda ise Luther, Karlstadt'a açık bir şekilde sözlü saldırıda bulunmasının bir belirtisi olarak altın bir gül vermiştir. Bu gül, Luther'in aleni şekilde Karlstadt'a meydan okumaktan çekinmediği anlamına gelmektedir. Karlstadt da onun bu meydan okuyuşunu kabul etmiş ve ikisi hararetli bir şekilde

³⁵ Speake-Bergin, *Encyclopedia of the Renaissance and The Reformation*, 366.

³⁶ Tom, Scott, "The Peasant' War", *A Companion to the Reformation World*, Edit. R. Po-chia Hsia, Blackwell Publishing, Malden, USA, 2004, 56.

³⁷ Hakan Olgun, *Luther ve Reformu Katolisizm'i Protesto*, Fecr Yayınevi, Ankara, 2001, 62.

³⁸ Speake-Bergin, *Encyclopedia of the Renaissance and The Reformation*, 367.

tartışmaya devam etmiştir. Bu görüşmeden sonra Karlstadt, acele bir şekilde görüşmeleri sırasında tartıştıkları en dikkat çekici konulardan biri olan ekmek şarap ayininin anlamı üzerine iki kitapçık yazmıştır. Bu kitaplarda, Katolikler ve Protestanların ayin sırasında ekmeği yiyerek ve şarabı içerek Mesih'in bedensel varlığına sahip olunabileceğine dair görüşlerinin ortaçağdan kalma heretik bir uygulama olduğunu iddia etmiştir. Karlstadt'ın bu iddiası, Hussite grubu tarafından kabul görmüş ve grup yazılarında bu görüşe yer vermiştir. Katolik ve Protestanlara göre Mesih, ekmek şarap ayinindeki ekmek için "Bu benim bedenimdir" derken kendisini yani kendi maddi bedenini kastetmektedir. Karlstadt ise ekmek şarap ayininin Mesih'in çektiği acıları anımsatan bir hatıra yemeği olup Katoliklerin öne sürdüğü gibi Mesih'in gerçek bedeni ve kanını ifade etmediği³⁹ Mesih'in bir ekmeğin içinde olması telakkisinin anlamsız bir ritüel olduğu, Mesih'in cennette Tanrı'nın yanında yerleşmiş olduğu görüşünü ileri sürmüştür. Bu görüş sadece Karlstadt'ın değil, diğer Anabaptistlerin de görüşlerini yansıtmıştır. Luther ve taraftarları ise Anabaptistleri ve diğerlerini bu görüşlerine karşılık olarak ekmek şarap ayininin sembolün ötesinde gizemli bir anlamı olduğunu ve kişiye bahşettiği mükâfatlarla dolu olduğunu ileri sürmüşler ve ekmek şarap ayininin gizemli anlamını kavrayamadıkları yönünde onlara karşı eleştiride bulunmuşlardır. Özellikle Luther, Mesih'in ayinde gerçek varlığının bulunduğunu reddedenlere karşı şiddetli bir şekilde Mesih'in bedeninin ve kanının maddi olarak mümkün olduğunu iddia etmiştir.⁴⁰ Yani Anabaptistlerin ekmek şarap ayini hakkında Mesih'in hatirasına kutlanan bir ayin olduğuna dair görüşleri Radikallerin ana inançlarından birini oluşturmuştur. Bu inançlarına göre Mesih'in vücuduyla bütünleşmeyi sağlayan ancak gerçek beden anlamından ziyade sembolik bir hatıra ayini olarak kutlamayı kabul etmişlerdir. Ancak Katoliklerin ifade şekliyle ekmek şarap ayininin Mesih'in ruhsal bağlamda gerçekten kanını içmek ve etini yemek olarak anlamlandırılmasını reddetmişlerdir. Sonuçta Anabaptistler, kurtuluş yolunda sakramentlerin önemli olduğunu belirterek kendi inançlarına göre gerçek sakramentleri belirlemiş ve sakramentlerin sayısını, vaftiz ve ekmek şarap ayini olmak üzere ikiye düşürmüşlerdir.⁴¹ Anabaptist liderler, ekmek şarap ayininin temel sakrament ve

³⁹ Michael Driedger, "Anabaptist and The Early Modern State", *A Companion To Anabaptism and Spiritualism, 1521-1700*, Edit. John D. Roth, James M. Stayer, Leiden, Boston, 2007, Vol. 6, 512.

⁴⁰ Hill, *Baptism, Brotherhood, and Belief in Reformation*, 136-138.

⁴¹ Goertz, "Radical Religiosity in the German Reformation", 78.

komünal bir uygulama olması konusunda ortak bir şekilde aynı görüşü paylaşmışlardır.⁴²

Savaşın devam ettiği sırada Luther, köylülerle ilgili olarak onların isyanlarını desteklemediğini, 1525’de yazdığı *Against the Murdering and Thieving Hordes of Peasants* adlı yazısında belirtmiştir.⁴³ Bundan daha kötüsü de Luther’in yerleşik düzenin yanında yer aldığını ilan etmesinin yanında köylü ayaklanmasının kanlı bir şekilde bastırılmasından yana olmasıdır.⁴⁴ Luther, köylü savaşına katılan kişilerin ruhlarını şeytana sattıklarını, bu sebeple idam edilmeleri gerektiğini ilan ederek bu konuda prensleri isyan çıkaranlara karşı olmaları için ikna etmiştir. Luther’in prenslerle birlikte köylülerin isteklerine karşı olduklarını gösteren tavırları köylülerin Luther’e karşı cephe almasına yol açmakla kalmamış sıradan insanların kahramanı olarak görülen Luther’in şanını yok etmiştir.⁴⁵ Çünkü Luther, Doksan Beş Tezi’ni ilan ettiği zaman Papa’nın ve Kutsal Roma’nın baskıları altında ezilen halka umut kaynağı olmuş, düşüncelerini ifade etmekte özgür olamayan halkın düşüncelerini yayan ve sesini duyuran sıradan insanların şampiyonu ve halk kahramanı haline gelmişti. Radikalleri kabul etmek yerine onların idam edilmesi gerektiğine dair ilanı Luther’i gözden düşürmüştür.⁴⁶ Luther’in köylülere karşı olan bu tutumunun ve savaşta soyluların tarafını desteklemesinin altında; onun savaşın sorumluluğunu üstlenmek istememesi, köylü isyanının kendi reformunun amacının önüne geçmesinden endişe duyması, kendi reformunun sosyal ve ekonomik değişimlerden etkilenecek başarıya ulaşamayacağını düşünmesi, kendi reformunun başarıya ulaşması için soylu sınıfına ihtiyacı olması gibi birtakım sebeplerin var olduğu öne sürülür.⁴⁷

Luther, Frankenhause’n de Protestan olan bütün yöneticileri ve prensleri hiçbir hoşgörü göstermeksizin isyan eden köylülere karşı birlik olmaya çağırmıştır. Birkaç prens, yöneticiler ve Lutheranlar bir ittifak oluşturarak⁴⁸ savaş için bir ordu hazırladıkları sırada Müntzer de Frankenhause’n de sekiz bin adamıyla beklemiştir. Her ne kadar Müntzer, zafer yolunda Tanrı’nın kendilerine yardım ettiğini ilan ettiyse de ordusundan beş bin kişi öldürülmüş ve Müntzer yakalanmış, yanlış rehberlik yaptığı iddiasıyla alay edilmiş, ölümüne işkenceye

⁴² Michele Zelinsky Hanson, “Anabaptist Liturgical Practices”, *A Companion to the Eucharist in the Reformation*, Edit. Lee Palmer Wandel, Brill Companion, Leiden Boston, 2014, 258.

⁴³ Speake-Bergin, *Encyclopedia of the Renaissance and The Reformation*, 367.

⁴⁴ Löwy, “Antonio Gramsci, A Marxist Admirer of the Protestant Reformation”, 157.

⁴⁵ Tarr-Randell, *Luther and the German Reformation 1517-55*, 113-115.

⁴⁶ Tarr-Randell, *Luther and the German Reformation 1517-55*, 119.

⁴⁷ Hatice Keleş, *Evanjelik Bir Hareket Anabaptist Mennonist Kilisesi*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2019, 36.

⁴⁸ Speake-Bergin, *Encyclopedia of the Renaissance and The Reformation*, 367.

uğramış ve başı kesilerek idam edilmiştir.⁴⁹ Köylü sınıfına yani isyancılara karşı kanlı bir misilleme yapılmıştır. Köylü Savaşı bastırılmış olmasına rağmen daha önce isyancı grubu için çok büyük olmayan bir güç olduğu söylene bile köylü savaşının etkisi bölgede büyük bir şekilde yankılanmıştır.⁵⁰ Köylü savaşına katılan kişilerden toplamda elli bin kişi öldürüldüğü ifade edilir.⁵¹ Savaş bittikten sonra da Katolikler ve Protestanlar birlikte hareket ederek Radikallere karşı olan düşmanca tutumlarını ve takibatlarını devam ettirmişlerdir. Katolikler ve Protestanların, Radikaller karşısında birlik olmalarının en büyük sebebi, onların Radikallerin güçlü bir şekilde halkı etkileyerek bu hareketin çok hızlı bir şekilde yayılma göstermesi olduğu ileri sürülür. Bu durum önemsenmeyecek bir boyutta değildir. Bu sebeple Radikallere karşı yapılan takibat ve zulümde aşırıya gidilmiştir. Onlara karşı yapılan zulüm ve işkencelerin onları korkutmadığını görmeleri ise ayrı bir meseledir. Onlara yapılan takibat, işkence ve idamların onları caydırması yerine inançları uğruna kanlarını akıtmaktan çekinmemeleri, onların daha da tehlikeli bir hareket olarak görülmelerine sebep olmuştur. Böylece tekrar vaftiz olanların hapse atılması, ağır işkenceye uğramaları ve ateşte yakılarak, kılıçtan geçirilerek ve daha başka yollarla idam edilmeleri devam etmiş,⁵² binlerce köylü ve esnaf ile binlerce papaz ve toprak sahibine ek olarak binlerce normal vatandaş öldürülmüştür. Ölen kişilerin tahmini sayısı yetmiş bin ila yüz bin arasındadır.⁵³

4. Köylü Savaşından Sonra Anabaptistler

Bundan sonra Radikal hareket tabiri yerine Anabaptist tabirini kullanmaya devam etmek daha uygun olur. Çünkü Anabaptist kelimesi yeniden vaftiz edenler anlamında, Radikal harekete katılanlar için yerleşmiş bir tabir olarak kullanılmakta olup ortak bir inanca sahip olan gruplara verilen bir topluluk ismi olması ve temel bir inancı temsil etmesi hasebiyle daha uygun olduğu görüşündeyiz.

Köylü Savaşı, hala feodal sistemle yönetilen bölgelerde reform isteyen gruplar için bir kırılma noktası meydana getirmiştir. Savaştan sonra köylüler, halktan olan işçiler ve zanaatkârlar vb hala takibat altında olmalarından dolayı buldukları sistem karşısında artık tahammül edemeyecekleri bir duruma

⁴⁹ Tarr-Randell, *Luther and the German Reformation 1517-55*, 113-115.

⁵⁰ Speake-Bergin, *Encyclopedia of the Renaissance and The Reformation*, 367.

⁵¹ Kuzu, *Evanjelizm, Kıyamete Çağrı, Son Savaş*, 20.

⁵² Bender, *The Anabaptist Vision*, 6-7.

⁵³ Miller-McBride, *Armies of the German Peasants War*, 40

gelmiştir. Her ne kadar savaş kaybedilse de bu yenilgi ve Anabaptistlere karşı uygulanmaya devam eden takibat, zulüm ve onların zulme karşı direnmeleri, halkın onlara karşı sempati duymalarına da sebep olmuştur.⁵⁴ Otoritelerin onlara karşı acımasız bir şekilde uyguladıkları bu politikanın sebebi savaşın merkez Almanya'da fiziksel ve duygusal açıdan derin izler bırakmış olması ve binlerce kişinin ölmesinin yanı sıra maddi açıdan da birçok zararın meydana gelmesidir. Kaleler, manastırlar ve bu gibi yapıların zarar görmelerinin ve yıkılmalarının bedelleri köylülere ve kasabalılara ödettirilmiştir. Bu durum da toplumsal huzursuzluğu meydana getirmiştir. Thuringian ve Saksonya gibi daha birçok bölge, açık bir şekilde savaşın meydana getirdiği zararı asla unutmamıştır. Mesela, Ertfurt otoritesi aynı şekilde bir isyanın çıkmasından endişe duyarak sürekli tetikte beklemiştir. 1527'de Dük George, Radikallerin tekrar harekete geçmesinden endişe duyarak onların yeni bir tarikat ve isyancı olduklarına dair halka karşı sürekli uyarılarda bulunmuştur.⁵⁵ Sonuç olarak savaştan sonra Anabaptistler, dini ve siyasi gücü elinde bulunduran aristokratik efendilerin kontrolüne geri dönmek zorunda kalmış ancak eski yaşam tarzlarına geri dönmek ise mümkün olmamıştır. Derebeyleri ve paralı askerler, kırsal kesimlerde bir köylü çetesinin bile yapabileceğinden daha fazla uyguladıkları bir zulümle köyleri acımasız bir şekilde harap etmiştir.⁵⁶ Bununla birlikte Köylü Savaşı'nda köylü sınıfının yenilgisi, Anabaptist harekete uygulanan darbenin yanı sıra Protestan yöneticilerin kuzey ve güney Almanya'daki mevcut gücünü kanıtlamıştır.⁵⁷

Otoritelerin Anabaptistleri kökten yok etme amaçlı uyguladıkları bu yöntemde, halkın Anabaptistlere karşı sempati duymaya başlaması ve Anabaptistlerin daha da güçlenerek kendilerini Hıristiyan dünyasına kabul ettirmeleri olası bir tehlike olarak görülmüş ve bunun önüne geçilmek istenmiştir. Karşılaştıkları bu zorlu yaşam koşulları, onların yer altı dünyasında yaşamaya başlamalarına sebep olmuştur.

Küçük toplulukların yok edilmeye çalışılması genellikle onların kısa süreli de olsa yer altı dünyasına çekilerek bir birlik içerisinde varlıklarını orada sürdürmelerine sebep olduğu bilinen bir gerçektir. Ancak Anabaptistlerin durumlarının bu şekilde olmadığı açıkça görülmüştür. Çünkü Köylü Savaşı yenilgisi her ne kadar yeraltı dünyasına çekilmelerine sebep olsa da Anabaptistlerin tekrar bir birlik içerisinde olmalarını sağlayamamıştır. Zaten

⁵⁴ Miller-McBride, *Armies of the German Peasant War*, 3-4.

⁵⁵ Hill, *Baptism, Brotherhood, and Belief Reformation*, 71-72.

⁵⁶ Miller-McBride, *Armies of the German Peasant War*, 41

⁵⁷ Speake-Bergin, *Encyclopedia of the Renaissance and The Reformation*, 367.

aralarında gruplaşmaların olması da her grubun kendi devamını sağlayacak şekilde hareket etmesine sebep olmuştur. Cesur bir şekilde liderlik yapan kişiler bile gördükleri zulüm karşısında sessiz bir şekilde varlıklarını sürdürdükleri yeraltı kiliselerine çekilmiş, ancak birlik içerisinde hareket etmemeleri Anabaptistlerin sayısının azalmasına neden olmuştur.⁵⁸ Bu sebeple Anabaptist gruplar, Luther kadar başarılı olamamışlardır. 1527'de Anabaptistler, Şehit Sinodu olarak adlandırdıkları bir toplantı düzenlemişlerdir. Bu toplantıda tekrar birlik olunması gerektiği yerine her grubun kendi yollarının ne kadar kutsal olduğunu gündeme getirmesi de bunu kanıtlar niteliktedir.⁵⁹ Bununla birlikte Anabaptist gruplarda genel olarak "bebek vaftizinin reddi, otoritelere direnmeme, mahkeme ve benzeri yerlerde her ne olursa olsun yemin etmeme, kilise ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması" şeklindeki ortak görüşleri, her ne kadar sayıları azalsa da Anabaptist oluşumun ve adının ayakta kalmasını sağlayan inançlar olmuştur. Bu fikirleri sebebiyle Hıristiyan dünyasının o güne kadar yaşadığı yerleşik düzeni bozmaya çalışan bir hareket olarak görülmeye devam etmiş, yakalanan Anabaptistler yakılarak, boğularak ya da işkence ile öldürüldüklerinden dolayı hayatta kalmak için yeraltı hareketi olarak varlıklarını sürdürmek zorunda kalmışlardır.⁶⁰

Anabaptistler kendi inançlarını gizli bir şekilde sürdürürken onların hayatlarından memnun olan tavırları halk tarafından dikkat çekmiş ve beğeni kazanmıştır. Bu durum yetkililerin de onlara karşı baskı politikası uygulama konusunda zorluk yaşamasına sebep olmuştur. Bireysel yargılamaların ve uygulanan cezaların hareketin kökünü kazımak için yeterli olmadığı görülmesi üzerine onları yargılamadan tek tek ya da toplu halde öldürmek için silahlı askerler görevlendirilmiştir. Örneğin 1528'de Swabia'ya ve çevresindeki bölgelere dört yüz özel asker, Anabaptistler üzerine gönderilmiş ancak bunun yeterli olmadığı anlaşılınca asker sayısı bine çıkarılmıştır. Buna benzer bir şekilde sadece Palatinate'de üç yüz elli Anabaptist öldürülmüş, ancak yetkililer Anabaptistler için öldürdükçe çoğaldıklarını ifade eden sözler sarf etmişlerdir. Bu sözlerin kaynağı Anabaptistlerin inançları bakımından dünyalık hiçbir şey istememelerine ve sadece Tanrı yolunda yürümeyi istemelerine bağlanmıştır. Onlar Tanrı'nın yolunda başlarına ne gelirse gelsin sabırlı olunması ve işkencelere dayanılması gerektiğine inanmışlardır. Böylece Tanrı'nın ölümün acısından kendilerini koruduğuna ve sonsuz hayatın bu hayat değil cennet hayatı

⁵⁸ Beck, *MennoFolk, Mennonite and Amish Folk Tradition*, 76-77.

⁵⁹ Tarr-Randell, *Luther and the German Reformation 1517-55*, 116.

⁶⁰ Beck, *MennoFolk, Mennonite and Amish Folk Tradition*, 76-77.

olduğuna inandıklarından dolayı ölüm onları korkutmamıştır. Onlara karşı uygulanan zulümlerin genişletildiği ve idamların arttırıldığı halde bu hareketin görüşlerinin başarılı bir şekilde yayılması onların başarısı olarak görülmüştür. Sadece 1542 yılı kayıtlarına göre iki bin yüz yetmiş üç Anabaptist inançlarından dönmedikleri için otoriteler tarafından öldürülmüştür.⁶¹

1529'da V. Charles, Anabaptistlerin doktrinlerinin çok tehlikeli olduğunu ilan ederek yaşı ne olursa olsun tekrar vaftiz olan erkek ve kadınların imha edilmesini emretmiştir. İsviçre'den merkez Avrupa ve Almanya'da Anabaptistler takip edilmiştir. Aynı şekilde İngiltere'de de VIII. Henry, Anabaptistleri takibata başlamıştır. Hangi bölgede olursa olsun Anabaptistler takibat altına alınmış, yakalanmış, yakılarak, boğularak veya kılıçtan geçirilerek öldürülmüşler ancak Hollanda ve Kuzey Almanya'daki bazı prenslerin onları koruma altına alması, Anabaptistlerin günümüze kadar yaşayan bir topluluk olarak kalmalarına vesile olmuştur. Bununla birlikte Kuzey Almanya bölgesinin büyük bir kısmı, Luther'in etkili olduğu ve destek kazandığı bölge olup bölge halkının Köylü Savaşı'na katılmaması, bölgenin savaştan sonra Lutheranların bölgesi olarak tanınmasına sebep olmuştur.⁶²

Luther'in destekçilerinin gittikçe artmasıyla Luther, açık bir şekilde Anabaptistlerden nefret ettiğini ilan etmiş ve bu yüzden onları ortadan kaldırmak istemiştir. Aynı zamanda prenslerin de desteğini isteyen Luther, Anabaptistler konusunda, prenslerle birlikte onları takibata katılarak bu şekilde hem Anabaptistlerden kurtulmuş olacak hem de Prenslerin desteğini kazanmış olacaktı. Bu konuda Anabaptistleri işaret ederek özellikle bir Hıristiyan'ın iyi bir dindar olabilmesi için devletin laik yasalarına uymasının zorunlu olduğunu ilan etmiştir. Kilise ve devlet, birbirinden ayrı olmalıydı ancak halkın her iki yapıya da borçlu olduğunu ve onlara karşı yükümlülüklerinin olduğunu belirterek Anabaptistlerin devlete karşı yükümlü olduklarını duyurmuştur. Anabaptistler ise Luther'in duyurularına karşı cevaben böyle bir yükümlülüğü kabul etmediklerini, kendilerini Tanrı'nın seçtiği kişiler olarak gördüklerini ve bu sebeple şehir, devlet ya da Lutheranların otoritesini reddettiklerini ve sadece kendi otoritelerine sadık kalacaklarını ilan etmişlerdir.⁶³

Anabaptistlerin kendilerinden başka otorite kabul etmemelerine karşılık Katolikler ve Protestanlar kendi aralarında her ne kadar fikir ayrılıklarına sahip olsalar da birleştikleri nokta Anabaptistlere olan nefretleri olmuştur. Bu sebeple

⁶¹ Bender, *The Anabaptist Vision*, 8-9.

⁶² Arthur, *The Tailor King*, 10.

⁶³ Arthur, *The Tailor King*, 10; Bender, *The Anabaptist Vision*, 8-9.

hem Katolikler hem de Protestanlar, kendi görüşlerini açık ve net bir şekilde ortaya koyan broşürler asmışlar ve vaazlar düzenlemişlerdir. Bu gayretleri ile Anabaptistlerin yanlış bir yolda olduklarını sorgulatmaya çalışarak halka, Anabaptistlere inanmamaları ve onları desteklememeleri yönünde telkinlere başvurmuşlardır. Bu çabalar uzun vadede Anabaptistler ve onlara karşı olanlar arasındaki düşmanlığın sınırlarını çizmede kullanılmıştır. Anabaptistlerin Köylü Savaşı yenilgisiyle birlikte Katolikler ve Protestanlar arasındaki işbirliği ortadan kalksa da hem Katolikler hem de Lutheranlar onlara karşı olan takibat ve zulümlerini ayrı ayrı devam ettirmiştir.⁶⁴

Luther, Anabaptistlere karşı acımasız bir politika izleyerek Anabaptistlerin Köylü Savaşı yenilgisinin hemen ardından onları fanatik (Schwarmer), şeytanın temsilcileri, şeytanın elçileri, şeytanın büyücüleri olarak ilan etmiş ve Luther'in bu tavrı yirminci yüzyılın ortalarına kadar onların bu şekilde küçük önemsiz fanatik gruplar olarak algılanmasına sebep olmuştur. Böylece Anabaptistler, evrensel bir şekilde dini açıdan cahil, kişisel olarak sapkın, zihinsel olarak da dengesiz görülmüş ve gittikçe göz ardı edilmeye başlanmıştır. Luther'in planları işe yaramış, Anabaptistler hakkındaki ithamları ve iddia ettiği yalanları başarılı bir şekilde yayılma göstermiş ve Anabaptistlerin Avrupa'da hiçbir değeri kalmamıştır. Avrupa'da umduklarını bulamayan Anabaptistlerin kendi inançlarını rahat bir şekilde yaşadıkları, ekonomik ve dini özgürlüklerini kazandıkları ve kendilerini önemli hissettikleri yenedünya Amerika olmuştur. Ancak Anabaptistler, kendilerine karşı itham edilen suçlamalar karşısında sessiz kalmamış ve kendilerinin Luther'in protestosuyla ortaya çıkan İsveç Kardeşler hareketiyle büyüyen barışsever insanlar olduklarını ifade ettikleri Amerikan Mennonit Harold Bender yayınlarıyla ve Radikal Reform üzerine George H. Williams tarafından 1972'de yazılan kitaplar gibi yayınlarla onlar hakkındaki olumsuz düşünceleri bertaraf etme konusunda kısmen başarılı olmuşlardır.⁶⁵

Sonuç

Reformun ortaya çıkmasıyla beraber din sınıfına karşı yapılan protesto, Protestanlık üst adıyla bilinen çok sayıda kilisenin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Katolik dünyası bu şekilde büyük bir parçalanma yaşamış ve Ortodoks Kilise ile ayrılığından sonra ilk büyük bölünmeyi yaşamıştır. Böylece Roma ve İstanbul merkezli kadim kilise üç büyük mezhebe ayrılmıştır. Lutheranlara ek

⁶⁴ Tarr-Randell, *Luther and the German Reformation 1517-55*, 118.

⁶⁵ Hill, *Baptism, Brotherhood, and Belief Reformation*, 21.

olarak Protestan kabul edilen Radikal Hareket de reform sırasında doğmuş ve şekillenmiştir. Ancak reform sırasında yetişkin vaftizinin gerçek sakrament olduğuna dayanarak Hıristiyanların tekrar vaftiz olması gerektiğini iddia etmeleriyle aşırı uç fikirlere sahip olarak görülmüş ve reforma zarar verdiği düşünülerek Katolik ve Lutheranlar tarafından heretik kabul edilmiştir. Hıristiyanlık tarihinin sapkın kabul edilenlere karşı geleneksel tavrı onlara da uygulanmış ve takibata, zulme, işkenceye ve idamlara maruz kalmışlardır. Buna dayanarak günümüzde bazı tarihçiler, Radikal Hareket mensuplarını reforma zarar veren oluşumlar olarak görmektedir. Bununla birlikte bazı tarihçiler ise onların reformun başarısına katkıda bulduklarını ileri sürmekte ve Radikal Hareket diye kast edilen Anabaptistleri, Hıristiyan mezheplerinin dördüncüsü olarak kabul etmektedirler. Reformdan bu yana Anabaptistleri reformun dışında tutmak ya da reforma zarar veren oluşumlar olarak görmek bir yana onların Hıristiyanlık içerisinde Katolik ve Protestanlar gibi İncil'i Kutsal Kitap olarak kabul eden ancak bazı sakramentleri kabul etmeyen ve bazı sakramentleri farklı yorumlayan gruplar olarak Hıristiyan dünyasının bir parçası şeklinde görmek yerinde bir karar olacaktır. Bununla birlikte Anabaptistlerin hala Katolikler ve Lutheranlar tarafından heretik kabul edilen bir hareket olduğu gerçeği göz ardı edilemez. Çünkü yaşamlarını sürdürmek için en son göç ettikleri Amerika'da Anabaptist gruplardan bazıları reform sırasında Luther'in itham ettiği gibi halen cahil ve sapkın olarak görülmektedir. Amerika gibi bir devletin onları barındırması ise onların siyasi bir amaç gütmemelerinden kaynaklı olduğu görüşündeyiz. Ancak bazıları tarafından onların cahil, sapkın ve önemsiz gruplar şeklindeki ithamlarının günümüzde de devam etmesi, onların Hıristiyan alemini etkilemesinin önüne geçilmesi amacıyla sürdürülen bir politika olduğu kanaatindeyiz. Sonuçta Anabaptistler de günümüzde aktif bir şekilde faaliyet gösteren misyonerlik teşkilatına sahip bir dini harekettir.

Kaynakça

- Arthur, Anthony. *The Tabor King, The Rise and Fall of the Anabaptist Kingdom of Münster*. St. Martin Press. New York. 1999.
- Beck, Ervin. *MennoFolk, Mennonite and Amish Folk Tradition*. Scottdale, Pensilvanya, Herald Press. Waterloo, Ontario. 2004.
- Bender, Harold S. *The Anabaptist Vision*, Scottdale, Pensilvanya, Herald Press. Waterloo, Ontario. 1944.

- Burnett, Amy Nelson. *The Eucharistic Pamphlets of Andreas Bodenstein Von Karlstadt*. Truman State University Press. Missouri. 2011.
- Driedger, Michael. "Anabaptist and The Early Modern State". *A Companion To Anabaptism and Spiritualism, 1521-1700*. Edit. John D. Roth, James M. Stayer. Vol. 6. Brill Companion. Leiden, Boston. 2007.
- Dyck, Cornelius J. *An Introduction to Mennonite History: A Popular History of the Anabaptists and the Mennonites*. Herald Press. Scottdale, Pensilvanya, Waterloo, Ontaryo. 1993.
- Edit. George H. Williams-Angel M. Mergal. *Spiritual and Anabaptist Writers*. The Westminster Press. Louisville, Kentucky. 2006.
- Erbaş, Ali. *Hıristiyanlık*. İnsan Yayınları, İstanbul. 2004.
- Goertz, Hans Jürgen. "Karlstadt, Müntzer and the Reformation of the Commoners". *A Companion To Anabaptism and Spiritualism, 1521-1700*. Edit. John D. Roth, James M. Stayer. Vol. 6. Brill Companion. Leiden, Boston. 2007.
- Goertz, Hans Jürgen. "Radical Religiosity in the German Reformation". *A Companion To The Reformation World*. Edit. R. Po-chia Hsia. Backwell Publishing. Malden, USA. 2004.
- Hanson, Michele Zelinsky. "Anabaptist Liturgical Practices". *A Companion to the Eucharist in the Reformation*. Edit. Lee Palmer Wandel. Brill Companion. Leiden Boston. 2014.
- Hill, Kat. *Baptism, Brotherhood, and Belief in Reformation Germany Anabaptism and Lutheranism, 1525-1585*. Oxford Universal Press. United Kingdom. 2015.
- Kasdorf, Julia. *The Body and the Book, Writing from a Mennonite Life*. Baltimore, London: The Johns Hopkins University Press. 2001.
- Keleş, Hatice. *Evanjelik Bir Hareket Anabaptist Mennonist Kilisesi*. Berikan Yayınevi. Ankara. 2019.
- Kılıç, Sami. *İlahi Dinlerde Yiyecek ve İçecekler*. Sarkaç Yayınları, Ankara. 2011.
- Kolb, Robert. "Martin Luther and the German Nation". *A Companion to The Reformation World*, Edit. R. Po-chia Hsia. Backwell Publishing. Malden, USA. 2004.
- Kuzu, Ali. *Evanjelizm, Kıyamete Çağrı, Son Savaş*. 3. Basım. Kariyer Yayıncılık. İstanbul. 2018.
- Loewen, Harry-Nolt, Steven. *Through Fire and Water: An Overview of Mennonite History*. Herald Press. Scottdale, Pensilvanya, Waterloo, Ontaryo. 1996.
- Löwy, Michael. "Antonio Gramsci, A Marxist Admirer of the Protestant Reformation", *Future(s) of the Revolution and the Reformation*, Edit: Elena Namli. Palgrave Macmillan Press. Switzerland Cham. 2019.

- Lutz, Gerhard. "Late Medieval Sacred Spaces and the Eucharist". *A Companion to The Eucharist in the Middle Ages*. Edit. Ian Christopher Levy, Gary Macy, Kristen Van Ausdall. Vol. 26. Brill's Companions. Leiden Boston. 2012.
- Miller, Douglas-McBride, Angus. *Armies of the German Peasants War's 1524-152*. Osprey Publishing. Oxford. 2003.
- Müntzer, Thomas. *Revelation and Revolution*. Çev: Michael G. Baylor. Lehigh University Press. Bethlehem. 1993.
- Olgun, Hakan. *Luther ve Reformu Katolisiz'i Protesto*. Fecr Yayınevi. Ankara. 2001.
- Özkan, Ali Rafet. *Amerikan Evanjelikleri Baptistler*. IQ Kültür Sanat Yayıncılık. Erzurum. 2005.
- Scott, Tom. "The Peasant' War". *A Companion to the Reformation World*. Edit. R. Po-chia Hsia. Blackwell Publishing. Malden, USA. 2004.
- Spaans, Joke. "Reform in the Low Countries". *A Companion To The Reformation World*, Edit. R. Po-chia Hsia. Malden, USA: Blackwell Publishing. 2004.
- Speake, Jennifer Bergin, Speake, Thomas G. *Encyclopedia of the Renaissance and The Reformation*, Revised Edition. Market House Books. Newyork. 2004.
- Tarr, Russel-Randell. *Luther and the German Reformation 1517-55*. 3. Basım. Hodder Education. London. 2008.